

4. Айтбайұлы Ө. Тіл ғұмырлар. Алматы, 2011.

5. Сайрамбаев Т, Сөйлемнің түрлаулы мүшелері. Алматы, 1991.

**Тасымов Асылбек. Талгат Сайрамбаев – знаток раздела синтаксиса казахской языкознания.
Tasymov Asylbek. Talgat Sayrambaev - an expert of the syntax section of the Kazakh language**

Т. Н. Ермекова

ҚазМемҚызПУ профессоры, ф.з.д., ken_tina@mail.ru

СИНТАКСИСТІК ЖҮЙЕНІ ТҮТАСТЫРА ЗЕРТТЕУШІ ТҮЛҒА

Қазақ тіл ғылымының синтаксис саласы – ерекше бағы бар сала. Қазақ лингвистика ғылымының негізін қалаушылар А.Байтұрсынов, Қ. Жұбанов, С. Аманжоловтар салған сәулетті соқпақтан бастау алып, қазақ тіл ғылымындағы тұңғыш академик Н. Сауранбаевтың докторлық диссертациясының құрмалас сөйлемге арналуы, профессор М.Балақаевтың сөз тіркесі синтаксисін қалыптастыруы, дүниеден өткен қазақ тіл білімінің көрнекті тұлалары М. Серғалиев, Т. Сайрамбаев, Ә. Аблақов, Қ. Есеновтер мен бүгінгі корифейлері Р. Сыздық пен Р. Әмір, сондай-ақ профессор Б. Шалабай мен Ж.Жақып сынды талантты ғалымдарының қалам тезіне түскен сала! Кеңестер Одағы тұсында бір саладан 7-8 докторы болған қазақ тіл білімінің саласы кемдекем. Мұндай ғылыми әлеует түркі тілдес өзге мемлекеттерде де некен-саяқ еді. Құрылымдық грамматика үстемдік құрған өткен ғасыр тілдік зерттеулерді шектеді, тар шеңберде қарады, тек соңғы жылдары келген антропоцентристік парадигма ғана кең өлшемді, толыққанды зерттеулерге жол ашты деп жатамыз. Ал адамзаттың сөйлеу процесінен туындайтын объектіні нысан ететін грамматиканың синтаксис саласы сол ғасырдың өзінде-ақ ғалымдарды әлдеқайда «жанды» салаларға жетеледі. Алғашқы ғылым әлеміндегі қадамдарын синтаксистен бастаған ғалымдар М. Балақаев, Р. Сыздықова, М. Серғалиев, Б. Шалабай еңбектерінің тіл мәдениеті, стилистика, мәтін теориясы т.т. сияқты адам арқылы зерттелетін салаларға ауысуы кездейсоқ құбылыс емес. Сондықтан да қазақ синтаксисінің мектебі қашан да өзекті, қашан да мәртебелі!

Осы қазақ синтаксисі мектебінің дамуына профессор Т. Сайрамбаевтың қосқан үлесі зор. Ол жөнінде ғалым Б. Шалабай былай

дейді: «Т.Сайрамбаев – қазақ тілі синтаксисінің ірі маманы, ол – ұстазы, қазақ тіл білімінде «Сөз тіркесі» ілімінің негізін салушы және сөз тіркесі синтаксисінен өзінің мектебін қалыптастырған ірі ғалым, профессор Мәулен Балақаевтың ілімін ары қарай дамытушы, соны жалғастырушы шәкірттерінің бірі, тіпті бірегейі деуге болады»[1].

Расында да ғалым Т. Сайрамбаев өз ұстазы М. Балақаевтың сөз тіркесі синтаксисіне қатысты теориялық тұжырымдарын одан әрі дамытты. Әсіресе Т.Сайрамбаев есімі қазақ тіл білімінде сөз тіркесінің жалпы мәселелерімен бірге күрделі сөз тіркестерімен байланысты аталады. Докторлық диссертациясына арқау болған бұл тақырыпқа қатысты бірнеше көлемді зерттеу еңбегін арнады. «Күрделі сөз тіркестерінің кейбір мәселелері», «Қазіргі қазақ тіліндегі күрделі сөз тіркестері», «Структурно-семантические типы сложных словосочетаний в современном казахском языке» деген атпен жарық көрген еңбектерінде күрделі сөз тіркесінің типтері мен байланыс формаларына, тіркестің күрделену процесіне қатысты ашқан жаңалықтары мен тілдік фактілер негізінде жасаған тың тұжырымдары кеңестік ғалымдар тарапынан да қолдау тапты.

Ұзақ жылдар бойы зерттеу жүргізу нәтижесінде ұсынған докторлық диссертациясы мен соның негізінде жазылған монографиясында күрделі сөз тіркестерін есімді күрделі сөз тіркестері және етістікті күрделі сөз тіркестері деп екі топқа бөліп, әр топтағы тіркестердің құрылымдық-семантикалық, функционалдық ерекшеліктеріне мән береді. Бұл кезде, әсіресе күрделі зат есімді тіркестерге қатысты еңбектер мардымсыз еді. Профессор М. Балақаев тілде мұндай сөз тіркестерінің бар екендігін атап өтсе [1], К. Бейсембаева

оның кейбір түрлеріне ғана тоқталған болатын [2]. Ал Т. Сайрамбаев қарастырған үш не одан да көп зат есімдердің қабыса байланысуы түркі тілдеріндегі зат есімді тіркестерді, әсіресе изафетті тіркестерді зерттеген С. Майзель еңбегінде де қарастырылмаған [3]. Ғалым Т. Сайрамбаев нақты тілдік фактілер негізінде үш немесе көп сөзді зат есімдердің әрбір екі бағыныңқы сыңарлары, өзара түйдекті тіркес құрай келіп, бір-бірімен сатылана байланысу негізінде күрделі сөз тіркесін құрау мүмкіндіктерін айқындап, оның семантикалық топтарына талдау жасайды. Ғалым осы еңбегінде сол кезеңде қазақ тіл білімінде талас тудырып жүрген *-ғы/-гі* формалы синтаксемалар мен *де* көмекші етістігімен, сондай-ақ нумеративті сөздер мен шылаулардың қатысы арқылы жасалған тіркестердің лингвистикалық мәртебесінің айқындалуына айтарлықтай үлес қосты [4].

Көрнекті ғалым А.Ф. Иоффе: «Ғылыми жұмыс өмірдің мазмұны мен мақсатына айналғанда ғана жемісті болмақ», - деген екен. Т. Сайрамбаев та ғылымды өмірлік мақсатына айналдырған жан деуге болады. Қазақстанның іргелі жоғары оқу орнындағы ұстаздық қызметінде өзінің ғылыми жұмысы мен оны практикада интеграциялау нәтижесінде ұзақ жылдар бойы республикамыздың жоғары оқу орындарының филология факультеті студенттеріне арналған оқулықтар мен оқу құралдарын, жалғы ғылыми қауымға монографиялар жазды. Соның бірі – «Сөз тіркесі мен жай сөйлем синтаксисі» атты еңбегі. Автор бұл еңбегінде орыс тіл біліміндегі кейбір ғалымдардың сөз тіркесінен номинативті мән іздеуін сынға ала отырып, қазақ тіл біліміндегі жана-наса байланысу формасы және оның жасалу жолдарын айқындап берген, сөз тіркесінің басыңқы сыңарын ортақ басыңқы түрін қосу арқылы байытқан, ал сөздердің байланысу тәсілін бұрынғыдай аналитикалық және синтетикалық деп бөлудің барлық тіркестердің табиғатын аша алмайтынын дәлелдеу негізінде оны үшінші тип – аналитика-синтетикалық тәсілмен толықтырады. Бұл еңбекте сондай-ақ тілдің қазіргі қолданыс аясында қалыптасқан түрлері – жаңа тіркесімділіктер мен тілдік экономияның сөз тіркесі мен сөйлемге қатысы, бір байланыс формасының екінші байланыс формасына ауысуы сияқты теориялық мәні зор тақырыптар қамтылып, тың тұжырымдар жасалған.

Ғалым мұраларының ішінде өзіндік орны бар еңбегінің бірі – 1991 жылы жарық көрген «Сөйлемнің тұрлаулы мүшелері» атты еңбек. Атына қарасаңыз, «таңданарлық ешнәрсе жоқ, бастауыш пен баяндауышты кім білмейді?» деген күдік туындайтыны анық. Бірақ XX ғасырдың басында басталған сөйлем мүшелеріне қатысты ғылыми айтыстар, әртүрлі көзқарастар күні бүгін де толас тапты деп айтуға болмайды. Бұл, бір жағынан, синтаксис ғылымының динамикалық табиғатынан туындайды. Ғалым қазақ тіліндегі сөйлем мүшесіне берілген ережелерге талдау жасай келе: «... бұл пікірлердің кейбірі сөйлем мүшелері үшін қажет болса, бірі керісінше ойлануды қажет етеді. Кейде бір сөйлем мүшесі ережесіне жаңадан пікір қосуға немесе кейбір пікірлерді алып тастауға әкеп тірейді. Сөйлем мүшесі дегенімізде, ең алдымен, нендей мәселелерді қамтиды, оның объектісіне нелер қатысты деген мәселені де негізге алу керек сияқты», дей келіп, сөйлем мүшесіне тән 5 белгіні айқындайды да, аталған синтаксистік категорияның жаңа сипатты анықтамасын ұсынады [5]. Бұл – қазақ тіл біліміндегі бастауыш пен баяндауышқа арналған тұңғыш іргелі еңбек. Сондықтан да аталған еңбекте тұрлаулы мүшелердің лингвистикалық сипаттамасы барынша кеңінен талданады, синтаксистер тарапынан ескерілмей келе жатқан аталған екі мүшенің коммуникация процесіндегі жаңа қырлары айқындалады. Осы еңбекте ғалым сөйлем мүшелерінің жасалу жолдарын қарастыра келе, сөйлемнің де сөйлем мүшесі болу туралы өзбек ғалымы Ш. Шаазизов, татар ғалымы М. Закиевтің пікірлерін қолдамайды және бұл мәселеде қазақ синтаксисінің бұл мәселеге қатысты тұжырымының әлдеқайда озық екенін А. Байтұрсынұлынан бастап өзіне дейінгі пікірлерді саралай отырып нақты дәйектермен дәлелдейді. Ғалым осы жұмысында басталған кейбір мәселелерді індетте зерттеу үшін өз шәкірттеріне тақырып етіп бергенін білеміз. Сөйлемнің анықтауыш, пысықтауыш, толықтауыш мүшелерінен басқа, парцелляция құбылысы, сөз-сөйлемдер т.т. туралы идеялар да осы еңбекті жазу барысында туындаған болар. Кейіннен ғалымның шәкірттері аталған тақырыптарды сәтті қорғап шықты.

Қазақ тіл біліміндегі соңғы жаңалықтарға да Т. Сайрамбаев лайықты үлес қоса білді. Бұл жөнінде ғалымның әріптес шәкірттерінің бірі,

ғалым Б. Шалабай жоғарыда аталған мақалада былай дейді: «...соңғы кездері синтаксисті дәстүрлі құрылымдық зерттеуден өзге функционалдық тұрғыдан зерттеуге, тілдік тұлғаларды мәнмәтіндік аяда қарастыруға да көңіл бөле бастап еді. Сол тұрғыдан бірнеше мақалалар жазумен қатар, «Тіркесімділіктің дистрибуциясы» (2004), «Жақ категориясының функционалдық көрінісі» (2005) атты көлемді еңбектерін де қалдырып кетті. Студенттер мен магистранттарға оқыған дәрістерінде синтаксистік бірліктердегі жаңа құбылыстарға ден қойып, зерттеу жүргізе бастап еді»[1]. Ғалым Т. Сайрамбаев ғылымдағы жолын сөз тіркесі синтаксисінен бастап, жай сөйлем синтаксисі, кейіннен құрмалас сөйлем синтаксисіне де қатысты (шәкірті профессор Б. Сағындықұлымен бірге) еңбек жазып, синтаксистің бұл саласы бойынша да шәкірт тәрбиелеген ғалым. Олай болса, ғалым Т. Сайрамбаев мұрасы – біріне-бірі жалғасып, бірінен-бірі туындап жататын синтаксистік жүйені тұтастыра қарау мұратынан туындаған қыруар еңбек, сапалы биіктер.

Ғылымда 40 астам шәкірт дайындап, өзінің ғылыми мектебін қалыптастырған Т. Сайрамбаев саналы ғұмырын ұрпақ тәрбиесіне, еліміздің білім беру жүйесіне, маман даярлау ісіне өмірінің соңына дейін аянбай тер төккен, әсіресе Қазақстан жоғары оқу орындарының

альмаматері – әл-Фараби атындағы Қазақ ҰУ-да кафедра меңгерушісі, профессор, қазақ және түркі тілдері мамандығы бойынша докторлық кеңестің төрағасы ретінде аянбай еңбек етті.

«Жақсының аты, ғалымның хаты өлмейді» деген халық даналығы тегіннен тегін айтылмаса керек. Өзінің, өзінің ғана емес, қазіргі қазақ лингвистерінің үлкен ұстазы, мақтан етер тұлғасы болған профессор М. Балақаевтан алған өнегелі өмір жолында профессор Т. Сайрамбаевтың есімі қазақ синтаксисінің білгір маманы, парасаты мен жайсаң мінезді мейірімді тұлға ретінде отбасының да, ұжымы мен шәкірттерінің жадында мәңгі қалары сөзсіз. Отбасының берекесін келтіріп, ғалым мұрасына көзінің қарашығындай қарап, ағай еңбегінің келешек ұрпаққа да қалтқысыз қызмет етуіне күш-жігерін аямай келе жатқан Гүлзада апай мен ұрпақтары барда, ізбасар шәкірттері барда, қазақ ғылымы барда Т. Сайрамбаев есімі ұмытылмайды, ал оның қазақ синтаксисіндегі онсыз да биік тұлғасы одан әрі биіктей берері хақ.

1. Шалабай Б. Ғылымдағы сара жол. «Ана тілі» газеті, 29.12.2010 ж.

2. Балақаев М., Қордабаев Т. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы, 1961.

3. Майзель С. Изафет в турецком языке. – М., 1957.

4. Бейсенбаева К.А. Қазіргі қазақ тіліндегі зат есімдердің жалғаусыз тіркестерінің кейбір түрлері. – А., 1974.

5. Сайрамбаев Т. Сөйлемнің түрлаулы мүшелері. А., 1991.

**Ермекова Тыныштық Нурдаулетовна
ЛИЧНОСТЬ И ИССЛЕДОВАТЕЛЬ ОБЪЕДИНИВШИЙ СИНТАКСИЧЕСКУЮ СИСТЕМУ**

Статья посвящена весомому вкладу профессора Т. Сайрамбаева в синтаксис казахского языка.

**Ermekova Tynyshtyk Nurdauletovna
A PERSON AND RESEARCHER WHO COMBINED SYNTACTIC SYSTEM**

The article is devoted to the contribution of Professor T. Sayrambaev to the syntax of the Kazakh language.

С. Қ. Әлісжан,

*филология ғылымдарының докторы,
Назарбаев Университетінің профессоры, Астана қ.*

**ПРОФЕССОР Т.САЙРАМБАЕВ ЖӘНЕ СӨЗ ТІРКЕСІ СИНТАКСИСІНІҢ
КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ**

Профессор Т. Сайрамбаев қазақ тіл білімінде, оның ішінде қазақ тілінің сөз тіркесі синтаксисін, сөйлем синтаксисін зерттеудегі

өзіндік орны бар, өзіндік үні бар айтулы ғалым. Ғалым көптеген шәкірттер дайындады, олар қазір еліміздің түкпір-түкпірінде білім